

JÓZEF ŁUPIŃSKI

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

j.lupinski.uksw.edu.pl

ORCID: orcid.org/0000-0001-7043-9121

FUNDACJE EREMÓW KONGREGACJI KAMEDUŁÓW EREMITÓW GÓRY KORONNEJ W DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SPLP.2023.013>

Streszczenie

Kongregacja Eremitów Kamedułów Góry Koronnej założona przez błog. Pawła Giustinianiego na początku XVI wieku we Włoszech, o charakterze eremickim, czyli pustelnicznym stała się jednym z prężnych centrów odnowy Kościoła katolickiego w dobie reformacji. Istotą reformy założyciela był powrót do pierwotnego ducha eremickiego polegającego na wycofaniu się ze świata, aby w samotności, kontemplacji i milczeniu zjednoczyć się z Bogiem. Członkowie kongregacji na początku XVII wieku dotarli na ziemie polskie i litewskie na zaproszenie możnowładców oraz królów Władysława IV i Jana II Kazimierza, aby ocalić Rzeczpospolitą od nieszczęść, które ją dotykały. Fundatorzy mieli decydujący wpływ na zakładanie eremów, ich architekturę i przekazane posiadłości ziemskie. Kryzys, jaki nastąpił w okresie zaborów, dotknął boleśnie kamedułów. Zaborcy pozbawili kamedułów ich posiadłości i skasowali poszczególne eremy, z których zachowały się do dzisiaj tylko dwa: na Bielanach koło Krakowa oraz w Bieniszewie. Niniejszy artykuł ma na celu prześledzenie zakładania fundacji eremów kamedulskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz respektowanie

przepisów i zaleceń władz Kongregacji Eremitów Kamedułów Góry Koronnej, odnoszących się do założeń architektonicznych nowo wybudowanych fundacji.

Słowa kluczowe: Kongregacja Kamedułów Eremitów Góry Koronnej, bł. Paweł Giustiniani, eremy kamedulskie prowincji polsko-litewskiej, erygowanie fundacji kamedulskich, architektura eremów kamedulskich w Rzeczypospolitej XVII–XIX wieku.

*THE CONGREGATION OF CAMALDOLESE HERMITS
OF GÓRA KORONNA*

Abstract

The Congregation of Camaldolese Hermits of Góra Koronna founded by Bl. Paul Giustiniani at the beginning of the 16th century in Italy, having a hermitic character, became one of the thriving centers of renewal of the Catholic Church in the era of the Reformation. The essence of the founder's reform was a return to the original hermitic spirit of withdrawing from the world to unite with God in solitude, contemplation and silence. At the beginning of the 17th century, members of the congregation arrived in Poland and Lithuania at the invitation of the magnates and kings Wladislaus IV and John II Casimir, in order to save the Commonwealth from the misfortunes that afflicted it. The founders had a decisive influence on the establishment of hermitages, their architecture and the transferred land estates. The crisis that occurred during the partitions affected the Camaldolese monks painfully. The partitioning powers deprived the Camaldolese monks of their possessions and liquidated individual hermitages, of which only two have survived to this day: in Bielany near Kraków and in Bieniszew. This article aims to trace the foundations of Camaldolese hermitages in the lands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth and to respect the regulations and recommendations of the authorities of the Congregation of Camaldolese Hermits of Góra Koronna regarding the architectural assumptions of newly built foundations.

Keywords: Congregation of Camaldolese Hermits of Góra Koronna, Bl. Paweł Giustiniani, Camaldolese hermitages of the Polish-Lithuanian province, establishing Camaldolese foundations, architecture of Camaldolese hermitages in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17th–19th centuries.

*POWSTANIE KONGREGACJI EREMITÓW KAMEDUŁÓW
GÓRY KORONNEJ*

Bł. Paweł Giustiniani – założyciel Kongregacji Eremitów Kamedułów Góry Koronnej, urodzony w Wenecji 15 czerwca 1476 roku, otrzymał na chrzcie imię Tomasz. W młodości studiował filozofię i teologię na uniwersytecie w Padwie. Poznał język grecki, dzięki czemu czytał dzieła klasycznych myślicieli. Myślał o podjęciu życia zakonnego, co skłaniało go do lektury tekstów biblijnych i patrystycznych. W 1505 roku powrócił do Wenecji. W dzienniku duchowym notował własne doświadczenia religijne. W 1507 roku udał się do Ziemi Świętej z zamiarem wstąpienia do klasztoru franciszkańskiego w Betlejem, lecz zrezygnował z zamiaru i powrócił do Wenecji. Tam nawiązał kontakt z dawnymi przyjaciółmi, z którymi założył grupę tzw. „Kręgu Murano”. Jego towarzysze także interesowali się zbawieniem, modlitwą, medytacją, jako ucieczką przed ówczesną sytuacją w Europie. Giustiniani, uznawany za przewodnika duchowego, wywarł silny wpływ na swoich przyjaciół. Wraz z nimi zamierzał wycofać się w ustronne miejsce, aby całkowicie poświęcić się Bogu. Coraz bardziej wycofywał się z aktywnego stylu życia, a więcej czasu poświęcał na studiowanie teologii i pisanie komentarza do Księgi Rodzaju. Giustiniani początkowo zamierzał wstąpić do opactwa benedyktyńskiego w Praglia, w pobliżu Padwy, jednak w 1510 roku nawiązał kontakty z kamedułami z klasztoru San Michele na wyspie Murano. Generał kamedułów o. Pietro Dolfin wysłał Tomasza do pustelni kamedułów w Camaldoli. Pobyt w Camaldoli miał znaczący wpływ na dalsze losy Giustinianiego, co zdecydowało o podjęciu przez niego życia pustelniczego. Po kilku miesiącach przywdział habit kamedulski oraz otrzymał imię zakonne Paweł. Giustiniani zachęcał swoich przyjaciół do wyboru pogłębionego życia duchowego. W listach opisywał osobiste doznania religijne, a zarazem podkreślał bezużyteczność dla zbawienia studiowania kultury klasycznej. 8 sierpnia 1512 roku Giustiniani złożył zakonną profesję wieczystą. Coraz bardziej stawał się autorytetem dla swoich współbraci. Sytuacja ówczesna Kongregacji Kamedułów nie była zachęcająca. Generał o. Piotr Dolfin nie potrafił zjednoczyć podzielonych gałęzi zakonu, co wywoływało niezadowolenie pustelników z Camaldoli. W związku z tym o. Paweł Giustiniani i inni współbracia zdecydowali się na realizowanie reformy rodziny zakonnej. W 1513 roku doszło do zwołania kapituły generalnej we Florencji, podczas której zmieniono tryb wyboru nowego generała, przez elekcję. Doszło do połączenia Kongregacji Świętego Michała i Camaldoli oraz rozpoczęto wprowadzanie zmian zainicjowanych przez Pawła Giustinianiego. Decyzje kapituły zatwierdził nowo wybrany papież Leon X. Zmiany te wpisywały się w pilną potrzebę reformy Kościoła katolickiego, która zmierzała do powrotu do ducha czasów apostoelskich, zjednoczenia Kościołów wschodnich z chrześcijaństwem zachodnim, a także do

nawrócenia konwersji Żydów i muzułmanów. Paweł zdawał sobie sprawę z konieczności głębokiej reformy Kościoła i odnowy życia religijnego. Domagał się reorganizacji nauczania kościelnego, które zmierzałoby do studiowania tekstów patrystycznych, wprowadzania języka narodowego w liturgii i tłumaczenia natchnionych tekstów, jednoczenia rodzin zakonnych oraz mądrego wybierania godnych hierarchów. Wobec silnego sprzeciwu części kamedułów 7 lutego 1515 roku Giustiniani uzyskał brewe papieskie, które dawało prawo do podróży, głoszenia kazań i erygowania nowych klasztorów. W 1520 roku zebrał kapitułę kongregacji w Camaldoli i zlikwidował urząd majora. Szybko znalazł kandydatów na pustelników i założył kilka nowych eremów w Italii. Odtąd Giustiniani poświęcił się całkowicie krzewieniu kamedulskiego ideału pustelniczego, na wzór św. Romualda. W 1523 roku Giustiniani uzyskał oficjalne uznanie od wikariusza generalnego Kongregacji Kamedułów na powołanie Zgromadzenia Pustelników św. Romualda, którego został przełożonym. Następnego roku kapituła zgromadzenia zatwierdziła regułę eremicką sporządzoną przez Giustinianiego. Radykalne przestrzeganie życia pustelniczego i rezygnacja z modelu cenobickiego doprowadziło do zerwania z Kongregacją Kamedułów w 1525 roku.

Dynamicznie rozwijające się Zgromadzenie Pustelników św. Romualda dało początek Kongregacji Eremitów Kamedułów Góry Koronnej. W 1526 roku Giustiniani zrezygnował ze stanowiska majora. Stał się dla eremitów autorytetem na płaszczyźnie duchowej i moralnej. Jednocześnie zakładał nowe fundacje. Paweł Giustiniani napisał *Regułę życia pustelniczego*, która stała się fundamentalnym źródłem dla jego naśladowców. Kładł nacisk na znaczenie ciszy, samotności i kontemplacji. Niezbędnym warunkiem miało być fizyczne oddalenie się od świata. Zmarł 28 czerwca 1528 roku w eremie kamedulskim św. Sylwestra na Monte Soratte koło Rzymu¹.

EREM MONTE CORONA

Centrum Kongregacji Eremitów Kamedułów Góry Koronnej był erem Świętego Zbawiciela na szczycie góry Monte Acuto koło Perugii (później przemianowanej na Monte Corona). W 1008 roku, św. Romuald wraz z innymi eremitami wybudowali w tym miejscu kaplicę pw. św. Sabino biskupa Spoleto i męczennika². W 1234 roku opactwo zostało przejęte przez cystersów. Na początku XVI wieku

¹ J. Marecki, *Godła Wspólnot Kamedulskich. Próba Interpretacji*, w: vol. 11 „Folia Historica Cracoviensia” vol. 11/ 2005, s. 55; <https://www.treccani.it/enciclopedia/paolo-giustiniani>, (29.06.2023).

² *Martyrologium romanum Gregorii XIII. jussu editum, Urbani VIII. et Clementis X. auctoritate recognitum ac deinde anno 1749 Benedicti XIV. labore et studio auctum et castigatum*, Eystadii MMXIII, s. 529.

W 1528 roku papież Klemens VII przekazał posiadłość Kongregacji Kamedułów Eremitów Góry Koronnej, którą odtąd nazywano opactwem Świętego Zbawiciela. Po śmierci Pawła Giustinianiego kameduli pod przewodnictwem o. Justyniana z Bergamo podjęli decyzję o wybudowaniu opactwa, które stało się siedzibą władz kongregacji. Eremici zamierzali wybudować kościół na szczycie Monte Corona, w miejscu, gdzie znajdowała się dawna kaplica w ruinie, którą zamierzano rozebrać. Klemens VII wydał zgodę na budowę świątyni, pod warunkiem pozostawienia krypty, nad którą wzniesiono i konsekrowano w 1555 roku. Wokół kościoła pw. Świętego Zbawiciela wybudowano 16 domków dla pustelników, a także inne zabudowania: spichlerze, magazyny, budynki administracyjne oraz hospicjum dla kamedułów w podeszłym wieku. Począwszy od początku XVII wieku kameduli z Kongregacji Eremitów z Góry Koronnej założyli eremy we Francji, Rzeczypospolitej, Austrii, Niemczech i na Węgrzech. W dobie wojen napoleońskich, w roku 1798, po ustanowieniu Republiki Rzymskiej, władze cywilne wydały dekret kasaty eremu na Górze Koronnej, lecz decyzja nie została wprowadzona w życie do końca istnienia Republiki. Erem istniał do 1812 roku do momentu wydania dekretu Napoleona Bonapartego likwidującego zakony. Po 1814 roku Pius VII wznowił funkcjonowanie Kongregacji Kamedułów Eremitów z Góry Koronnej. W tym okresie powiększono dotychczasowy kościół oraz przebudowano usytuowaną obok dzwonnice. W 1863 roku władze Królestwa Włoskiego skonfiskowały dobra kościelne, zaś mnisi zostali zmuszeni do opuszczenia opactwa. Posiadłości kamedułów przeszły w ręce prywatnych właścicieli. Od 1981 roku teren eremu jest własnością Wspólnoty Monastycznej z Betlejem, od Wniebowzięcia NMP i od św. Brunona, instytutu życia konsekrowanego powstałego w 1950 roku.

NOWE FUNDACJE

Decyzje odnoszące się do przyjmowania darowizn i wnoszenia nowych eremów podejmowali członkowie kapituł generalnych Kongregacji Kamedułów Góry Koronnej na podstawie zasad sformułowanych w Regule św. Benedykta oraz w *Regulach życia eremickiego* autorstwa Pawła Giustinianiego. Władze kongregacji mogły wyrażać zgodę na przyjmowanie jako darowizn nowych budynków lub pozbywać się zbędnych³. Rezygnacja i przekazanie konkretnego eremu mogło nastąpić po wyraźnym zezwoleniu kapituły, np. w sytuacji konieczności i po gruntownym namyśle jej członków oraz decyzji podjętej przez co najmniej 2/3 uczestników⁴. Nowe fundacje miały być położone w okolicach odosobnionych, zamieszkałych przez ludy chrześcijańskie, w odległości nie mniejszej niż 1 milę

³ Tamże s. 289.

⁴ Tamże, s. 290.

od miast i osiedli ludzkich. Pod budowę eremów preferowano tereny zalesione, a zarazem ziemie uprawne z możliwością wybudowania kościoła orientowanego, założenia ogrodów, najlepiej w pobliżu jezior lub rzek. Otoczenie miejsca pod budowę eremu winno sprzyjać modlitwie. Eremy fundowano w państwach, „w których żyli dobrzy chrześcijanie, spokojni, hojni”, co mogłoby przyczynić się do zbawienia ich dusz. Akceptowano donacje, które w miarę możliwości spełniały wyżej wymienione warunki. Jednocześnie, gdyby darowizny nie spełniały wszystkich warunków, można byłoby je zaakceptować, o ile sprzyjałyby życiu eremicznemu⁵.

Giustiniani podkreślał duże znaczenie samotności pustelników w ścisłym kontakcie z przyrodą. Kameduli w sposób szczególny dbali o środowisko naturalne, aby nie ulegało degradacji, a zarazem prowadzili ożywioną gospodarkę leśną. Z wielką troską przykładali się do zakładania ogrodów i zasadzania nowych drzewostanów⁶. W oparciu o biblijny opis zawarty w Księdze Rodzaju 2,15: „Pan Bóg wziął zatem człowieka i umieścił go w ogrodzie Eden, aby uprawiał go i doglądał” kameduli traktowali tereny zadrzewione jako przestrzeń, w której zamieszkiwali, a także jako miejsce, które broniło samotności pustelników i sprzyjało kontaktom z Bogiem, gdzie mogliby praktykować cnoty. Według św. Romualda – tereny zalesione były miejscem, w którym eremici szczęśliwie zamieszkiwali w pokoju, uwolnieni od trosk i hałasu światowego⁷. Zarządzanie lasami nie ograniczało się do zachowania stanu terenu zalesionych, lecz także pozwalało na możliwość wyrębu celem pozyskiwania drewna jako budulca lub jego sprzedaży. W tym kontekście przyroda, skupiska leśne stawały się stróżem i symbolem życia monastycznego.

Uczniowie św. Romualda niektórym gatunkom drzew lub roślin, jak cedr, głóg, drzewo oliwne, mirt, lub wiąz nadawali głęboką symbolikę religijną. Niepewnego autorstwa tekst *Liber eremiticae regulae aditae*, pochodzący z XII wieku w IV rozdziale pod tytułem *De significatione septenarum arborum*, w oparciu o tekst z Księgi Izajasza 49, 11 podaje objaśnienie głębszej symboliki siedmiu drzew: cedr – oznacza szlachetność, szczerość; jodła – symbolem życia eremickiego, duchowe uniesienie i medytacja; głóg – nawrócenie; mirt – skromność, dyskrecja, umiarkowanie, trzeźwość; drzewo oliwne – pobożność, pokój, radość, miłosierdzie; wiąz – cierpliwość wzniosłość, medytacja, mądrość⁸.

⁵ P. Lugano, *Congregazione Camaldolense degli Eremiti di Monte Corona dale origini ai nostri tempi*, t. I, Roma 1908, s. 169.

⁶ Tamże, s. 290.

⁷ Piotr Damiani, *Vita sancti Romualdi*, dz. cyt., s. 1042.

⁸ *Codice Forestale*, dz. cyt., s. 100.

ZALECENIA KAMEDULSKIE W BUDOWNICTWIE

W początkach zakonu kamedulskiego eremici św. Romualda we wznoszeniu nowych eremów szukali surowości i prostoty, dlatego budowle nie były realizowane według jednego wzorca. W późniejszym okresie wzorowano się na planach eremu kamedulskiego z Góry Koronnej – duchowego centrum kongregacji. W eremach szczególnym miejscem były pustelnie otoczone murem, w których mieszkali eremici. Bracia konwersi i oblaci prowadzili życie cenobickie, czyli wspólnotowe⁹. Przełożeni mieli zadbać o prostotę eremicką, szczególnie o umiar we wznoszeniu odpowiedniej liczby domków kamedułów dla eremitów. Kościoły w eremach kamedulskich miały być wzorowane na świątyni Świętego Zbawiciela na Górze Koronnej. W jednonawowych kościołach kamedułów powinien być chór za ołtarzem, kaplice, kapitułarz oraz zakrystia. Członkowie kapituł generalnych kamedułów w latach 1607, 1608 i 1610 wydali decyzje odnoszące się do konstrukcji i wyposażenia i ozdabiania kościołów w pustelniach. Prokurator generalny kamedułów weneccjanin o. Alessandro Secchi – naczelnny architekt kongregacji sporządził projekt modelowych eremów, które jednak w praktyce były modyfikowane. W miejscu centralnym eremów znajdował się kościół. Jego usytuowanie i rozplanowanie narzucone zostało przez tradycję zakonną. We włoskich kamaldolach wytworzyły się trzy typy połączenia eremu z częścią wspólną. Pierwszy, nieregularny, reprezentował erem na Górze Koronnej. Położony był na zboczu góry, kościół został wzniesiony w dole, domki pustelnicze wybudowano przy drogach wiodących na szczyt góry. Dwie kolejne koncepcje zakładały umiejscowienie eremu w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła. Domki eremitów wznoszono wzdłuż ścieżek biegnących poprzecznie do osi kościoła, jak np. we Frascati, bądź przedłużeniu osi kościoła, ustawiane poza prezbiterium świątyni. Przykładem tego schematu może być kamaldola w Rocca di Garda, lub erem Góry Srebrnej koło Krakowa. Pustelnia położona jest tu poza prezbiterium kościoła i oddzielona od niego murem z bramkami wejściowymi. Dokumenty kapituł generalnych szczegółowo omawiały także wygląd eremu, w tym także wymiary domków pustelniczych.

Późniejsze zalecenia odnoszące się do zasad zakładania i projektów nowych eremów były bardziej ogólnikowe. Reguły z 1670 roku określały odległość eremu od osad i terenów zabudowanych, omawiały zasady ochrony drzew, lecz nie poświęciły uwagi odnośnie do rozmieszczenia domków eremickich – minimum 30 stóp (ok. 10 m) od kościoła i pozostałych budynków eremu¹⁰. Pierwotne ubóstwo

⁹ Tamże, s. 344–345.

¹⁰ Guttmejer, *Siedemnastowieczne fundacje dla kamedułów w Polsce*, w: *Studia nad sztuką renesansu i baroku*. t. VIII, cz. 3, *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej*, red. J. Lileyko, I. Rolska Boruch, Lublin 2005, s. 59.

wzmiankowane w zasadach opracowanych przez kapituły generalne dotyczące się tworzenia nowych eremów kamedulskich oraz zalecenia budowy kościołów w późniejszym okresie coraz rzadziej były traktowane dosłownie. Np. na terenach Rzeczypospolitej były arbitralnie pomijane z powodu decydującej roli i wpływu samych fundatorów – królów i magnatów, którym zależało na wyeksponowaniu zamożności darczyńców. Mogli oni odgrywać decydującą rolę w wyborze projektu wznoszonego eremu. Zamiast skromnych kościołów nierzadko wznoszono bogato ozdobione budowle, nieposiadające odpowiednika w świątyni w eremie w Górze Koronnej.

Pochodzący z Wenecji o. Aleksander Secchi – prokurator generalny kongregacji kamedułów (+1644) sporządzał i zatwierdzał projekty i usytuowanie nowych eremów¹¹. Postęp w pracach przy wznoszeniu nowych fundacji w znacznej mierze zależał od przekazywanych Kongregacji Kamedułów Eremitów z Góry Koronnej ofiar. Przy wznoszeniu kościołów należało przestrzegać zasady, aby nie wznosić większych niż świątynia opactwa w Monte Corona. Ojcowie uczestniczący w posiedzeniach kapituł generalnych zauważyli, że nowe budowle wznoszone przez kamedułów z Góry Koronnej stopniowo traciły prostotę, właściwą życiu pustelniczemu. Uczestnicy kapituł apelowali, ażeby zrezygnowano z projektów nawiązujących do architektury innych kościołów niż świątynie w eremie Góry Koronnej. Co więcej, zażądano, aby wstrzymano realizację projektów kościołów, które miałyby być wzniesione w nowych fundacjach. Na nowo przypomniano, aby w przyszłości wszędzie wznoszono kościoły zgodne z wymaganiami zakonnymi kongregacji. Wewnątrz świątyni powinien być tylko jeden ołtarz główny. Kapitularz oraz zakrystia miały znajdować się po obu stronach chóru zakonnego. Wymiary kościoła nie powinny przewyższać znacznie świątyni opactwa na Górze Koronnej. Zakazano ozdabiania kościołów pilastrami, kapitelami, zdobnymi ramami oraz innymi kosztownymi ozdobami, które byłyby zaprzeczeniem prostoty eremickiej¹². Kościół pw. Świętego Zbawiciela na Górze Koronnej liczył ok. 15 m szerokości i ok. 26 m długości. Budynek był jednonawowy, wewnątrz z głównym ołtarzem, bez ozdobnych kolumn, kapiteli lub gzymsów. W pobliżu ołtarza, po obydwu stronach prezbiterium, mieściły się dwie zamknięte kaplice: jedna przeznaczona była na kapitularz, zaś druga na zakrystię, obydwie z własnym ołtarzem¹³.

¹¹ Przy wznoszeniu nowej fundacji we Frascati o. Alessandro pomagali dwaj bracia konwersi, którzy nadzorowali budowę eremu. Por. Lugano, *La Congregazione*, dz. cyt., s. 322.

¹² Tamże s. 264.

¹³ Tamże.

DOMKI EREMITÓW

Postanowienia kapituł generalnych zawierały także szczegółowe zalecenia dotyczące kształtu i wymiarów cel kamedulskich. Domki eremitów budowano najczęściej w szeregu, w pobliżu kościoła. Pomiędzy szeregiem cel przy ścieżce zasadzano żywopłot z mirtu lub innych krzewów. W skład pojedynczego domku wchodził także ogród ogrodzony murem. Każda celda winna posiadać cztery pomieszczenia: korytarz, pokój, kaplica oraz skład drewna. Zalecano, aby pokój eremity miał wymiary: 8 x 9 stóp z Perugii¹⁴ (ok. 2,88x3,24 m), skład drewna ok. 2,34 m, korytarz i kaplica ok. 2 m. Wysokość pomieszczeń do sufitu miała wynosić – ok. 2,16 m. Okna powinny być oszklone i okratowane. Z zewnątrz przed drzwiami do budynku miały być dwa stopnie. Podłoga w poszczególnych pomieszczeniach miała być na tym samym poziomie. W centrum budynku był korytarz, z jednej strony kaplica i pokój do spania, z drugiej skład drewna. W pokoju do spania był piec postawiony w rogu południowo-wschodnim. Wszystkie pomieszczenia miały okna. Żadne z nich nie powinno wychodzić na ogród sąsiedniej celi. Okna były na takiej wysokości, aby nikt nie zaglądał do wnętrza budynku¹⁵. Mury celi miały być na tyle solidne, na ile wymagała solidność konstrukcji i jakość budulca. Wewnątrz i na zewnątrz ściany były otynkowane. Wszystkie okna były oszklone. W celi do spania, która znajdowała się w rogu od strony południowego wschodu, były dwa okna¹⁶. Kaplica w domku miała dwa okna, z których jedno znajdowało się nad ołtarzem. Korytarz i skład opału miały po jednym oknie w pobliżu drzwi. Drzwi wejściowe, solidnie wykonane, powinny mieć wymiary: ok. 0,72 m szerokości i 1,62 wysokości. W pokoju do spania był piec w kącie o wysokości ok. 0,9 m. Wewnątrz pokoju i w korytarzu znajdowały się wnęki o wymiarach ok. 0,54x0,74 m przeznaczone na przechowywanie naczyń oraz innych przedmiotów. Wewnątrz celi nie było żadnych ozdób. Wszystko winno być wykonane skromnie i prosto, wewnątrz i na zewnątrz. Przedmioty drewniane jak: łóżko, drzwi, okna, winny być solidnie wykonane, bez ozdób, zgodnie z prostotą pustelniczą¹⁷.

Analizując wymiary domków eremu wigierskiego (których *nota bene* współczesne rekonstrukcje według niektórych badaczy nie odpowiadają pierwotnym wymiarom) rzuca się w oczy ich skromne wykonanie, a także wymiary zbliżone do pierwotnych zaleceń kamedulskich. Inaczej sprawa wygląda np. w przypadku Bielán warszawskich, gdzie bogato zdobione eremitoria nie tylko znacząco prze-

¹⁴ Stopa peruzjańska – 0,36 m = 36 cm. Por. https://math-diism.univpm.it/1877_Pesi_e_misure/Perugia.pdf (13.06.2023).

¹⁵ Lugano, *La Congregazione*, dz. cyt., s. 346.

¹⁶ Tamże, s. 346–347.

¹⁷ Tamże, s. 347.

wyższą gabaryty domków pustelniczych, lecz na zewnątrz mają zdobienia – herby wraz z kartuszami. Umieszczenie każdego z nich świadczy o pewnej hierarchii i znaczeniu poszczególnych eremitoriów.

W kościołach kamedulskich znajdowało się także pomieszczenie przeznaczone na bibliotekę, najczęściej umiejscowioną nad zakrystią. Inne budynki, jak kuchnia, spiżarnie i magazyny, piekarnia, pralnia, infirmeria, foresteria powinny być wyposażone w niezbędne przedmioty. Według *Konstytucji* z 1690 roku foresteria przeznaczona była jedynie dla ludzi w podeszłym wieku, chorych i gości. W pobliżu kościoła zazwyczaj sytuowano także cmentarz. Według zamysłu kamedulskiego kościół był potrzebny dla duszy, samotna cela przygotowywała mnicha do życia wiecznego, natomiast cmentarz służył do pochówku ciała¹⁸.

Żaden z przeorów nie mógł wybudować bez pozwolenia i akceptacji majora kongregacji eremu, kościoła, pustelni lub innej budowli. Przeorowie nie mogli wydać więcej niż 25 dukatów rocznie na przebudowę lub dokonanie zmian w podległych eremach bez zgody kapituły generalnej - majora oraz wizytatorów. W przypadku wydatków poniżej 25 dukatów przeorowie nie powinni zaciągać dalszych długów. Nie mogli też przeprowadzać prac remontowych istniejących budynków, jeśli byłaby konieczność wydania na ten cel ponad 5 dukatów bez uzyskania stosownej zgody kapituły konwentalnej miejsca.

FUNDACJE KAMEDULSKIE W RZECZYPOSPOLITEJ W XVII WIEKU

Bielany krakowskie

Pierwszy erem kamedulski w Rzeczypospolitej powstał z fundacji marszałka koronnego Mikołaja Wolskiego (1553–1630), humanisty, mecenasa sztuki, dyplomaty. Marszałek prowadził mało pobożne życie, typowe dla renesansowego magnata. W 1602 roku podczas pobytu w Rzymie, w charakterze posła Zygmunta III Wazy do papieża Klemensa VIII Wolski zobowiązał się do ufundowania klasztoru. Jak zapisał o. Placyd, benedyktyn motywacją darowizny miały być wyrzuty sumienia marszałka, który uzyskał dochodową komandorię joannitów w Poznaniu, nie będąc kawalerem maltańskim. Mikołaj miał zwierzyć się papieżowi Klemensowi VIII ze swoich wątpliwości, ten zaś miał doradzić ufundowanie klasztoru o ostrej regule. Ostatecznie Wolski zdecydował się na ufundowanie pierwszego w Rzeczypospolitej eremu kamedulskiego pod Krakowem. Kameduli z eremu Góry Koronnej udali się do Krakowa w 1603 roku celem wybrania odpowiedniego miejsca na pustelnię. Mnisi wybrali Górę Bielańską, zwaną także Srebrną, należącą do kasztelana wojnickiego Sebastiana Lubomirskiego. Tenże ofiarował więc Bielany oraz górę, na której wybudowano erem. Od 1605 roku

¹⁸ Lugano, *La Congregazione*, dz. cyt., s. 347.

kameduli tymczasowo zamieszkali we wsi Budzowie, należącej do benedyktynów tynieckich. W tym samym roku biskup krakowski Bernard Maciejowski poświęcił pierwszy kamień pod budowę 20 domków ustawionych w czterech rzędach. W 1616 lub 1617 roku zawałała się fasada kościoła¹⁹. W 1618 roku Wolski podpisał umowę z włoskim architektem Andrea Spezza na zaprojektowanie i wybudowanie świątyni²⁰. Orientowany kościół w stylu barokowym na planie prostokąta, o wewnętrznej długości ok. 43 m i maksymalnej szerokości 26 m, składał się z poszerzonej przez dwie wieże fasady oraz nawy z trzema przęsłami, po bokach której znajdowały się po trzy kaplice. Prostokątne prezbiterium było zamknięte prostą ścianą. Po bokach prezbiterium wzniesiono dwie kaplice: od południa mieściła się zakrystia, z przeciwnej strony kapitułarz. Nad zakrystią znajdował się skład, zaś nad kapitułarzem pomieszczenie na bibliotekę eremu.

Andrea Spezza w układzie części przeznaczony na prezbiterium przestrzegał przepisów kongregacji kamedułów, nawiązując do klasycznego rozwiązania zastosowanego w rzymskim kościele del Gesù. W bocznych nawach kaplice połączył między sobą wąskimi przejściami. Pod prezbiterium architekt umieścił kryptę, która miała być przeznaczona na kaplicę Grobu Matki Boskiej. Plan kościoła stanowił w pełni oryginalne połączenie elementów architektury kamedulskiej i jezuickiej, wzbogacone przez interesujące rozwiązanie zachodniego przęsła korpusu. Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny został konsekrowany w 1642 roku²¹. Należy podkreślić, że wymiary świątyni zostały znacząco przekroczone, niż zalecane przez kapituły generalne kamedułów z początku XVII wieku wymiary kościoła Świętego Zbawiciela na Górze Koronnej²².

Erem na krakowskich Bielanych jest złożony z domków pustelników wybudowanych w latach 1605–1609 w czterech regularnych rzędach po pięć domków, z dachami siodłowymi (dwuspadowymi) za prezbiterium kościoła od strony południowo-wschodniej²³. Podobnie ogród w eremie bielanskim, położony od strony południowej, znajduje się na tarasie położonym poniżej pustelni w kierunku Wisły. Od strony północnej przy dziedzińcu, wzdłuż fasady kościoła wzniesiono w centralnej części bramę i zabudowania ze skrzydłami. Eremita zamieszkali na Bielanych w 1620 roku²⁴.

¹⁹ Lugano, *La Congregazione*, dz. cyt., s. 329–334; Guttmejer, *Siedemnastowieczne*, dz. cyt., s. 56–57.

²⁰ R. Róg, *Andrea Spezza*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLI, Kraków 2002, s. 82–83.

²¹ A. Małkiewicz, *Zespół architektoniczny na Bielanych pod Krakowem (1605–1630)*, „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki”, z. 1, 1962, s. 154.

²² Tamże.

²³ Tamże, s. 86,

²⁴ Tamże, s. 145.

Rytwiany

Dwaj bracia wojewodowie Gabriel i Jan Magnus Tęczyńscy – przyjaciele Mikołaja Wolskiego zafascynowani ideałem kamedulskim, uzyskali w 1617 roku pozwolenie uczestników kapituły generalnej kamedułów na fundację eremu w swoich dobrach w Rytwianach (Eremus Sylvae Aurae). Po śmierci Gabriela wydatki związane z kontynuacją budowy eremu zapewnił Jan Magnus. Kamień węgielny pod budowę eremu został położony w 1624 roku. Pierwszym budowniczym pustelni był kameduła o. Hiacynt pracujący pod nadzorem weneccjanina o. Silvano Boselliego²⁵ – wizytatora generalnego kongregacji oraz pierwszego przeora rytwiańskiego). Budowę kościoła sfinalizowano w 1627 roku. Jego wnętrze zawierało bogaty wystrój sztukatorsko-malarski. Świątynia została konsekrowana w 1637 roku przez bpa Tomasza Oborskiego – sufragana krakowskiego. W realizacji cennych malowideł wnętrza o. Bosellego wspomagał o. Venanzio, znany artysta włoski. Warto zaznaczyć, że bogate wyposażenie wnętrza świątyni wyraźnie kolidowało z postanowieniami kapituł generalnych z lat 1607–1610. Podobnie jak w przypadku innych fundacji kamedulskich, erem w Rytwianach składał się z dwóch odgrodzonych przestrzeni: w pierwszej znajdowała się brama klauzurowa, kościół, klasztor dla konwersów i oblatów, foresteria, infirmeria, apteka, refektarz, kuchnia oraz ogród. W drugim obszarze były domki pustelnie, w których mieszkali mnisi oraz dom dla nowicjuszy²⁶. Kameduli posiadali własne przepisy i zalecenia odnoszące się do wymiarów kościołów i zabudowań w eremach. Erem był przykładem realizacji zaleceń kapituł generalnych kamedułów na gruncie polskim: pustelnia została wybudowana na lesistym wzgórzu, wzniesiono niewielką świątynię o wymiarach niemal identycznych jak kościół Świętego Zbawiciela w eremie na Górze Koronnej. W pobliżu kościoła, z tyłu prezbiterium, wystawiono 12 domków eremitów w 4 rzędach²⁷.

Pustelnia w Rytwianach jest jednym z najważniejszych przykładów założeń monastycznych w Rzeczypospolitej z pocz. XVII wieku. Przy jego budowie realizowano kamedulskie przepisy budowlane ustalone przez kapituły generalne w latach 1607–1610. Erem został umieszczony na wzniesieniu, w oddaleniu od siedzib ludzkich, na polanie otoczonej gęstym lasem, odpowiadał duchowości kamedulskiej. Wymiary i kształt świątyni były niemal identyczne, jak wymiary kościoła Świętego Zbawiciela na Górze Koronnej. W eremie rytwiańskim daje się zauważyć bogaty wystrój kościoła, który nie zgadzał się z postanowieniami kapi-

²⁵ Prawdopodobnie chodzi tu o. Hiacynta z Todi, wizytatora kongregacji w 1619 r. Por. P. T. Lugano, *La congregazione*, dz. cyt., s. 338–339.

²⁶ M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach - jako pomnik historii*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 7 (2019), s. 25–40.

²⁷ Por. J. Kracik, *Marszałek funduje kamedułów*, „Folia Historica Cracoviensia”, vol. 11, 2005, s. 39.

tuł generalnych w kwestii surowości eremickiej, zakazującej przepychu w świątyniach Kongregacji Eremitów z Góry Koronnej²⁸.

Bielany koło Warszawy

Król Władysław IV Waza był pierwszym inicjatorem ufundowania eremu w Bielanach koło Warszawy (Eremus Montis Regii). Władca chciał wypełnić ślubowanie uczynione Bogu pod Smoleńskiem za otrzymaną koronę oraz za odniesione zwycięstwo nad Moskwą i Turkami. Miejsce na założenie eremu mieli wybrać sami kameduli. W 1639 roku władca nadał kamedułom Górę Polkową, położoną po lewej stronie Wisły. W 1641 roku przystąpiono do budowy ogrodzenia okalający erem z 9 drewnianymi domkami i drewnianą świątynią²⁹. Począwszy od 1646 roku do fundatora pustelni dołączyli się bracia – Jan Kazimierz i biskup płocki Karol Ferdynand oraz inni magnaci: Jerzy Ossoliński, Maciej Łubieński, Andrzej Szołdrski i Albrecht Stanisław Radziwiłł oraz bliżej nieznany Tryzna, którzy ufundowali 9 murowanych domków. Po śmierci Władysława IV, z powodu braku funduszy dopiero w 1669 roku, w dniu elekcji nowego króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego rozpoczęto budowę kościoła pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, którą ukończono w okresie między 1706–1733 r.³⁰ Według M. Karpowicza kościół został zaprojektowany przez pochodzącego z Valsoldy włoskiego architekta królów Jana Kazimierza, Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego – Isidora Affaitatię Starszego (1622–1684). Prawdopodobnie ok. 1673 roku zakończono budowę części barokowej świątyni pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, św. Józefa i św. Ambrożego. Od strony chóru, zakrystii i kapitułarza wzniesiono flankowane przez 2 symetryczne wieże-dzwonnice, co było nowością na owe czasy. Nawa główna w kształcie wydłużonego ośmioboku wraz z kaplicami połączonymi wąskim przejściami została wzniesiona na początku XVIII wieku. W najszerszym miejscu nawa liczyła 13,4 m. Pod kościołem wymurowano obszerne podziemia, w których jednak nie chowano mnichów. Na terenie eremu oprócz głównej świątyni istniała także kaplica zewnętrzna dla kobiet, foresteria dla gości kamedułów, pomieszczenia dla służby, stajnie, wozownie, oficyna kuchenna wraz z refektarzem oraz oficyna gospodarcza, a także budynek gospodarczy przeznaczony na skład i spichlerz. Na lewo od placu przed kościołem znajdował się ogród warzywny, z tyłu domków eremitów ogród owocowy. W oficynie kuchennej znajdował się refektarz, pomieszczenia wspólnego użytkowania. Za chórem kościoła wybudowano 13 ogrodzonych domków eremitów usytuowanych w 4 rzędach, każdy z ogródkiem. Warto zaznaczyć, że wymiary i wykończenie domków eremickich nie były całkowicie zgodne z zasadami wyznaczonymi

²⁸ M. Brykowska, *Pustelnia*, dz. cyt., s. 25–40.

²⁹ K. Guttmejer, *Siedemnastowieczne*, dz. cyt., s. 67.

³⁰ J. Mandziuk, *Kościelne dzieje Bielan warszawskich*, „Saeculum Christianum” 7/2 (2000), s. 54–55.

przez o. Alessandro Secchiego – naczelnego architekta kongregacji, który sporządził projekty modelowych eremów z I połowie XVII wieku. Zgodne z przepisami było rozstawienie pomieszczeń w poszczególnych domkach: sień na osi budynku, kaplica po prawej stronie, cela oraz drewnutnia po lewej. W warszawskim eremie domki różnią się kształtem. Niektóre mają dachy dwuspadowe, inne czterospadowe. W kontraście z postanowieniami kongregacji umieszczono na szczytach rzeźbione kamienne inskrypcje i herby fundatorów domków. W latach 1809–1814 w eremie rezydował wikariusz generalny kongregacji. Od 1814 roku w eremie istniał nowicjat, na którego potrzeby przeznaczono 8 domków eremickich. Po powstaniu styczniowym w 1864 roku nowicjat został zamknięty. Ostatni kameduli opuścili erem na warszawskich Bielanych w 1904 roku³¹.

Bieniszew

Kościół w Bieniszewie na początku był bogato zdobiony, jednak obecnie wystrój jest skromny. Przyczyniły się do tego grabieże i zniszczenia podczas rozbiorów i wojen³². Pomimo ubóstwa, mnisi kamedulscy zawsze mogli liczyć na wsparcie wiernych³³. Drewniany erem kamedulski w Bieniszewie pw. Pięciu Braci Męczenników (Eremus ss. Quinque Martyrum) w pobliżu Kazimierza Biskupiego został założony w 1663 roku przez kamedułów krakowskich. O jego założenie zabiegał o. Sylvian Boselli, pierwszy przeor w Rytwianach, od 1661 roku wikariusz generalny kongregacji kamedułów w Rzeczypospolitej. W dyplomie królewskim z 1 sierpnia 1663 roku Jan II Kazimierz wydał zgodę na założenie nowego eremu. Mnisi zamierzali upamiętnić męczeńską śmierć pierwszych polskich pięciu pustelników: Benedykta, Jana, Krystyna, Izaaka i Mateusza. Dobroczyńcą był kasztelan inowłodzki Albert Kadziłowski, który przekazał mnichom kamedulskim swoje posiadłości – wieś Bieniszew. Erem wybudowano na wzgórzu zwanym Sowią Górą, pośród dębowego lasu, nieopodal jeziora Skąpe. Na skutek hojnego obdarowania kamedułów przez dobroczyńcę, nie brakowało kamedułom drewna do wzniesienia zabudowań. Usytuowanie eremu na wzgórzu oraz możliwość połowu ryb z pobliskiego jeziora sprawiało, że jego umiejscowienie spełniało założenia ustawodawcze i przepisy lokalizacyjne ustalone przez kapituły generalne kongregacji na pocz. XVII wieku³⁴.

³¹ *Oficyna kuchenna i oficyna w zespole eremitorium OO. Kamedułów na Bielanych* tzw. „Góry Królewskiej” (*Eremus Montis Regii*), w: Wkładka do karty ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa. Por. https://zabytek.pl/pl/obiekty/warszawa-zespol-klasztorny-kamedulow/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_14_EN.

12986/5, (26.06.2023).

³² S. Paszek, L. Rutecki, *Pustelnia bieniszewska. Zarys dziejów*, Konin 2000, s. 61–62.

³³ Tamże, s. 60–61.

³⁴ Tamże, s. 38–40.

W 1672 roku wzniesiono w Bieniszewie drewniany kościół i drewniane domki pustelników. 13 lutego 1754 roku doszło do pożaru, wznieconego w drewnianym eremie przez jednego z kleryków, chorego psychicznie, który podpalił kościół. W wyniku pożaru został zniszczony ołtarz, tabernakulum z Najświętszym Sakramentem, szaty liturgiczne i obraz Matki Boskiej³⁵. Dzięki skromnym zasobom pieniężnym udało się odnowić kościół w niecałe półtora roku. Sprowadzono nowy obraz, odrestaurowano kapitułarz, chór, a także wykonano nowe ołtarze³⁶. Kilka lat później, kameduli ze względu na niebezpieczeństwo pożaru, zdecydowali na budowę murowanego kościoła. W latach 1760–1781 wybudowano murowaną, niewielką świątynię z dwuprzęsłową nawą, z kaplicami po bokach, dwuprzęsłowym chórem flankowanym, zakrystią i kapitułarzem oraz dwiema symetrycznymi wieżami. Z powodu braku odpowiednich funduszy, budowę wsparli pustelnicy z najbogatszego w Rzeczypospolitej eremu wigierskiego, którzy przekazali kamedułom z Bieniszewa 130 000 złotych³⁷. Autorem projektu był nieznanymi bliżej architekt włoski. Fasada świątyni nawiązuje architektonicznie do innych kościołów na Wielkopolsce³⁸. Malowidła w zakrystii i kapitułarzu zostały wykonane przez Johanna Petriego³⁹. Za prezbiterium wystawiono domki pustelników ułożone w dwóch rzędach. Wejście do eremu prowadziło przez bramę z pierwszej połowy XVIII wieku, później przebudowaną⁴⁰.

Szczególnie ciężkie doświadczenia dotknęły eremu bieniszewskiego w 1772 roku. W wyniku chaosu, który zapanował podczas I rozbioru Rzeczypospolitej, majątek eremu został rozkradzony⁴¹. Skasowany w 1819 roku erem stopniowo popadał w ruinę⁴². Niemal całkowite zniszczenie nastąpiło podczas II wojny światowej. Niemcy zamieszkujący budynki eremu w styczniu 1945 roku niemal doszczętnie zniszczyli resztki zabudowań. Powybijali szyby, spalili drzwi i podpalili wnętrze kościoła⁴³. Obecnie odbudowany erem jest nie tylko pięknym przykładem odbudowy zespołu kameduńskiego, lecz jest obok Bielan krakowskich drugą siedzibą pustelników Kongregacji Kamedułów Eremitów z Góry Koronnej w Polsce, a także siedzibą nowicjatu.

³⁵ M. Paknys, *Tėvo Tiburcijaus 1754 metais vykdyta Lenkijos ir Lietuvos kamaldulių vienuolynų vizitacija*, w: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 41, Vilnius 2018, s. 45.

³⁶ S. Paszek, L. Rutecki, *Pustelnia*, dz. cyt., s. 45–46.

³⁷ Guttmejer, *Siedemnastowieczne*, dz. cyt., s. 72.

³⁸ S. Paszek, L. Rutecki, *Pustelnia*, dz. cyt., s. 37.

³⁹ Tamże, 46–47.

⁴⁰ <http://www.kameduli.com.pl/galeria/> (26.06.2023).

⁴¹ S. Paszek, L. Rutecki, *Pustelnia*, dz. cyt., s. 44.

⁴² Tamże, s. 40.

⁴³ S. Paszek, L. Rutecki, *Pustelnia bieniszewska*, dz. cyt., s. 54.

Pozajście

Krzysztof Zygmunt Pac – kanclerz i wielki książę litewski w 1664 roku ufundował w Pozajściu, w pobliżu Kowna, erem kamedulski, zwany Eremus Montis Pacis, czyli Górą Pokoju. Pomysł założenia eremu powstał w 1660 roku, dwa lata później sejm zatwierdził fundację, zaś kamień węgielny położono w 1667, a budowę ukończono w 1674.

Magnat zapisał zakonnikom swoje dobra oraz 2 wsie królewskie. Zobowiązał się do utrzymywania 12 mnichów, przekazując 40 000 złp. Jesienią tego samego roku przystąpiono do budowy świątyni. Jej architektem był prawdopodobnie był Piotr Puttini. Według Zarewicza nadzorcą budowy był inny Włoch – Ludwik Fredo, który później wstąpił do eremu pozajskiego⁴⁴.

Budowa świątyni na planie sześcioboku w stylu późnego baroku, którą rozpoczęto w 1667 roku wynikała prawdopodobnie z chęci uczczenia świętych: św. Krzysztofa – patrona fundatora, św. Marii Magdaleny del Pazzi – patronki rodu kanonizowanej w 1669 roku, św. Romualda – patrona Kongregacji Kamedułów Eremitów Góry Koronnej i św. Brunona Bonifacego – apostoła Żmudzi. Patronom poświęcono cztery odrębne kaplice. Wraz z kruchtą i prezbiterium powstała sześcioboczna świątynia, która ma podobny zarys do kościoła kamedulskiego na warszawskich Bielanach⁴⁵. Przy dziedzińcu eremu, w części dostępnej dla osób postronnych, wystawiono foresterię przeznaczoną dla gości, oficyny klasztorne i inne niezbędne budynki. Erem położony na brzegu Niemna został przekształcony w przeorat, a w nim otworzono także nowicjat.

Szaniec

Erem został ufundowany w 1725 roku przez Józefa Władysława Myszkowskiego (Eremus Marchionalis)⁴⁶. Sprowadzenie kamedułów do Szańca było następstwem starań Myszkowskiego, który po śmierci starszego brata Stanisława Kazimierza objął władzę w ordynacji pińczowskiej. Często odwiedzał pobliski klasztor w Rytwianach, gdzie miał możliwość poznać surowe życie kamedulskie. Ostatni okres życia spędził Myszkowski w Szańcu. Erem był położony w pobliżu miejscowości Szaniec, w gęstym lesie, otoczony solidnym ogrodzeniem. Wewnątrz znajdowały się kościół drewniany pw. św. Józefa, 8 drewnianych eremów z małymi ogródkami w dwóch rzędach, foresteria dla gości lub podróżnych, zabudowania gospodarcze oraz infirmeria. Obok był duży ogród owocowy i warzywny⁴⁷.

⁴⁴ L. Zarewicz, *Zakon kamedułów*, dz. cyt., s. 40–45.

⁴⁵ M. Karpowicz, *Artyści włoscy w Pozajściu. Pietro Puttini i Giovanni Merli*, „Rocznik Historii Sztuki”, t. XXI, s. 318–334.

⁴⁶ L. Zarewicz, *Zakon kamedułów*, dz. cyt., s. 50–51; L. Zarewicz, *Erem margrabski OO. Kamedułów w Szańcu*, Kraków, 1879.

⁴⁷ L. Zarewicz, *Erem margrabski*, dz. cyt., s. 3–18.

Wigry

Jan II Kazimierz w 1667 roku wybrał Wigry na siedzibę nowej fundacji kamedulskiej. Była to najbogatsza fundacja kamedulska w Rzeczypospolitej. Władca był jednym z dobroczyńców eremu kamedulskiego na warszawskich Bielanach. Mnisi mieli otrzymać wyspę wigierską wraz z leśnictwem przelomskim i perstuńskim – dobrami należącymi do królewskiej. Król obiecał wybudować erem wraz z kościołem i 12 domków dla mnichów. Celem fundacji było uproszenie Pana Boga o odwrócenie klęsk, które nawiedziły Rzeczypospolitą w XVII wieku. Przywilej królewski zatwierdzili jego następcy: Jan III Sobieski w 1676 roku, August II Mocny w 1715 roku, August III w 1739 roku i Stanisław August Poniatowski w 1766 roku⁴⁸. Z powodu ogólnej treści dokumentu szybko doszło do sporów co do jego autentyczności. W XVIII wieku urzędnicy królewscy wystąpili z zarzutami, że dokument mógł być sfałszowany, kameduli mieli sfabrykować fałszyfikat, zaś oryginał zniszczyli. Niestety, na podstawie dostępnych źródeł nie wiadomo, czy doszło do zmiany treści dokumentu. Mnisi na zarządzanym terenie zakładali wsie i folwarki, kolonizowali puszcze, ufundowali kościoły filialne w Suwałkach i Magdalenowie, prowadzili działalność handlową z kupcami z Królewca. W ich dobrach pracowali robotnicy leśni, rolni, smolarze, rudnicy, rybacy. W II połowie XVIII roku w eremie wigierskim przygotowywano kamedulskich kandydatów do kapłaństwa.

Po przybyciu na Wigry, mnisi zamieszkali najpierw we dworze myśliwskim. Później zbudowano drewnianą kapliczkę, pomieszczenia dla służby, spichlerze, gorzelnię, browar, stajnię i wozownię⁴⁹. W 1671 roku w wyniku pożaru spłonęły drewniane budowle: dwór myśliwski, drewniany kościół, erem i pozostałe zabudowania⁵⁰. Przy budowie eremu pracowali rzemieślnicy sprowadzeni z Polski i Litwy, którzy oprócz domków dla mnichów i kościoła wybudowali także pomieszczenia dla służących⁵¹, dwa spichrze, gorzelnię, browar, stajnię, wozownię, młyn i tartak⁵². Teren eremu otoczono wysokim murem. Sam teren nawieziono ziemią i podwyższono jego poziom. Wybudowano szereg piwnic z cegły, w których przechowywano produkty spożywcze: wino, warzywa, miody i inne. Nad piwnicami pobudowano zabudowania gospodarcze: refektarz, kuchnię, piekarnię, malarnię, stolarnię. Na odkrytym tarasie z tyłu prezbiterium kościoła wzniesiono 10 domków pustelników ustawionych w 2 szeregach przedzielonych alejką i ogrodzonych murem. Każdy domek miał cztery pomieszczenia: kaplicę, celę, pomiesz-

⁴⁸ L. Zarewicz, *Zakon kamedułów*, dz. cyt., s. 47.

⁴⁹ A. Połujański, *Wędrówki po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa 1859, s. 157.

⁵⁰ K. O. Falk, *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne*, Uppsala 1941, s. 63.

⁵¹ Możliwe, że chodziło o zakonników braci (oblatów) laików, którzy mieszkali poza eremami mnichów.

⁵² A. Połujański, *Wędrówki*, dz. cyt., s. 157.

czenie gospodarcze i sanitarne oraz mały ogródek. W 1685 roku erem wigierski został podniesiony do rangi przeoratu. Od strony wschodniej świątyni, za domkami eremitów, wzniesiono wieżę z zegarem.

Erem umiejscowiono na wzgórzu półwyspu wigierskiego. Zniwelowano wzniesienia, tworząc dwa tarasy. Zbudowano z cegły liczne piwnice przeznaczone na składy, magazyny, warzywa i owoce. Nad nimi wybudowano refektarz, kuchnię, piekarnię, malarnię, stolarnię. Następnie podjęto się budowy eremu. W pobliżu położonego w centrum półwyspu kościoła wzniesiono foresterię – budynek dla gości mający własną kaplicę⁵³.

Na górnym tarasie półwyspu, od strony zachodniej w 1694 roku rozpoczęto budowę murowanego kościoła, zaprojektowanego prawdopodobnie przez Piotra Puttiniego z Albogasio Inferiore⁵⁴. Budowa trwała do 1745 roku⁵⁵. Tarasy wzmocniono murami oporowymi. Przy dziedzińcu przed kościołem wybudowano spory budynek bramny. Wigierska świątynia nawiązuje do innych kamedulskich kościołów poprzez wzniesienie dwóch symetrycznych wież po bokach chóru, podobnie jak na warszawskich Bielanych, boczne kaplice z rokokowymi ołtarzami połączone wąskimi przejściami. Rozwiązanie nawy świątyni nawiązuje do kształtu kościoła na krakowskich Bielanych. Dwuprzęsłowy chór jest flankowany zakrystią i kapitułarzem oraz dwiema wieżami. Fasada budowli jest bardzo skromna⁵⁶.

Roczne dochody eremu kamedulskiego w Wigrach były największe spośród klasztorów kamedulskich w Rzeczypospolitej. W 1775 roku dochód Wigier wynosił złp 53 983, w 1796 roku – 81 249 zł 95 gr. W 1796 roku – w chwili kasaty eremu wigierskiego przez władze pruskie kameduli utracili 11 folwarków oraz 56 miast i wsi. Mnisi zostali pozbawieni materialnych podstaw egzystencji. W 1800 roku nastąpiła kasata eremu, zaś kamedułów wywieziono do eremu bieleńskiego pod Warszawą. Zabudowania eremu przeznaczono na siedzibę pierwszego ordynariusza diecezji wigierskiej – bpa Jana Karpowicza.

Milatyn Nowy

Erem kamedulski w Milatynie Nowym, położony w okolicach Lwowa, ufundowała miecznikowa podlaska Teresa Łączyńska z Kraśnickich, żona Franciszka Gałęckiego, miecznika podlaskiego, a po jego śmierci żona Jerzego Antoniego Łączyńskiego, kasztelana lwowskiego. W 1738 roku Łączyńska w swych dobrach pokrytych lasami zaproponowała kapitule generalnej kamedułów, którzy zaakceptowali fundację. Tego samego roku kameduli przybyli do Milatyna, do nowo wybudowanego eremu, w którego skład weszły: kaplica pw. Św. Krzyża i domki

⁵³ W. Kochanowski, *Architektura zespołu pokamedulskiego w Wigrach*, w: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1965, s. 148.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Tamże, s. 139–174.

⁵⁶ Guttmejer, *Siedemnastowieczne*, dz. cyt., s. 71–72

dla eremitów. W 1742 roku, we Lwowie, fundatorka zapisała na utrzymanie eremitów 33 000 zł. Około 1744 roku o. Klemens – major Kongregacji Eremitów Kamedułów przeprowadził w Milatynie wizytację generalną. Ponieważ podczas wizytacji stwierdził, że styl życia pustelniczego odbiegał od reguły eremickiej dlatego, polecił opuścić fundację i powrócić członkom kongregacji na krakowskie Bielany. W 1745 roku o. Ludwik – prokurator polskiej prowincji kamedułów, przybył do Milatyna i ogłosił rezygnację z zapisu na fundację w wysokości 33 000 zł, na rzecz fundatorki⁵⁷.

ZAKOŃCZENIE

Eremy kamedulskie ufundowane na terenach dawnej Rzeczypospolitej, mimo pewnych różnic wykazują wiele cech wspólnych. W ich realizacji widać niemal identyczne rozplanowanie kompleksu. Przed kościołem najczęściej rozciągał się prostokątny dziedziniec otoczony zabudowaniami klasztornymi, za chórem kościoła znajdowały się domki pustelników wzniesione w dwóch lub czterech rzędach na osi podłużnej świątyni. W zależności od liczby eremitów domki stawiane były bądź w czterech (Kraków, Warszawa, Rytwiany), bądź w dwu rzędach (Wigry, Bieniszew). Niektóre z założeń architektonicznych nawiązywały wprost do eremu krakowskiego. Inne, mimo znacznych różnic, wykazują wiele cech wspólnych. Najczęstsze było podobne rozplanowanie całości: przed kościołem rozciągał się prostokątny dziedziniec otoczony zabudowaniami klasztornymi, za kościołem znajduje się otoczony kolejnym murem erem pustelniczy założony wzdłuż jego osi. Z uwagi na kształt, świątynie kamedulskie podzielić można na grupy. Liczniejszą stanowią kościoły w Krakowie, Rytwianach, Wigrach i Bieniszewie, a także kościół w Szańcu, założone na planie prostokąta. Spośród nich wyróżnia się rytwiański, jedyny w Polsce konsekwentnie stosujący kamedulski układ wewnątrz. Najbliższy krakowskiemu jest kościół wigierski, powtarzający niemal całkowicie jego układ. Podziały wewnątrz zwykle były proste i czytelne (Kraków, Wigry, Bieniszew). Charakterystyczne było także ustawienie ołtarza w przedniej części prezbiterium oraz brak chóru muzycznego.

⁵⁷ L. Rotter, *Architektura i wystrój eremów kamedulskich w świetle prawodawstwa zakonnego*, „Folia Historica Cracoviensia”, vol. 11, 2005, s. 77.

Bibliografia

Codice Forestale Camaldolese. Le radici della sostenibilità. La Regola della vita eremitica, ovvero le Constitutiones Camaldulenses, t. 1, red. Romano R., Roma 2011.

Falk K. O., *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne*, Uppsala 1941.

Guttmejer, K., *Siedemnastowieczne fundacje dla kamedułów w Polsce*, w: *Studia nad sztuką renesansu i baroku*. t. VIII, cz. 3, *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej*, red. J. Lileyko, I. Rolska Boruch, Lublin 2005, s. 55–105.

Karpowicz M., *Artyści włoscy w Pożajściu. Pietro Puttini i Giovanni Merli*, w: „Rocznik Historii Sztuki”, t. XXI, s. 318–334.

Kochanowski W., *Architektura zespołu pokamedulskiego w Wigrach*, w: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1965, s. 139–174.

Kracik J., *Marszałek funduje kamedułów*, „Folia Historica Cracoviensia”, vol. 11, 2005, s. 37–40.

Lugano P., *Congregazione Camaldolense degli Eremiti di Monte Corona dalle origini ai nostri tempi*, t. I, Roma 1908.

Małkiewicz A., *Zespół architektoniczny na Bielanych pod Krakowem (1605–1630)*, „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki”, z. 1, Kraków 1962, s. 154.

Mandziuk J., *Kościelne dzieje Bielan warszawskich*, „Saeculum Christianum” 7/2 (2000), s. 52–65.

Marecki J., *Godła Wspólnot Kamedulskich. Próba Interpretacji*, „Folia Historica Cracoviensia” vol. 11/ 2005, s. 55;

Martyrologium romanum Gregorii XIII. jussu editum, Urbani VIII. et Clementis X. auctoritate recognitum ac deinde anno 1749 Benedicti XIV. labore et studio auctum et castigatum, Eystadii MMXIII.

Paknys M., *Tėvo Tiburcijaus 1754 metais vykdyta Lenkijos ir Lietuvos kamaldulių vienuolynų vizitacija*, w: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius 2018, t. 41, s. 29–72.

Paszek S., Rutecki L., *Pustelnia bieniszewska. Zarys dziejów*, Konin 2000.

Petri Damiani, *Vita Sancti Romualdi*, w: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, red. J. P. Migne, vol. CXLIV, Paris 1867, kol. 953–1008.

Połujański A., *Wędrówki po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa 1859.

Róg, R. *Andrea Spezza*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLI, Kraków 2002, s. 82–83.

Zarewicz L., *Erem margrabski OO. Kamedułów w Szańcu*, Kraków, 1879.

Tenże, *Zakon kamedułów, jego fundacye i dziejowe wspomnienia w Polsce i Litwie. Przeważnie według źródeł rękopiśmiennych archwium OO. Kamedułów w Bielanach przy Krakowie*, Kraków 1871.

Rotter, L., *Architektura i wystrój eremów kamedulskich w świetle prawodawstwa zakonnego*, „Folia Historica Cracoviensia”, vol. 11, 2005, s. 73–90.

Netografia

<http://www.kameduli.com.pl/galeria/> (26.06.2023).

https://math-diism.univpm.it/1877_Pesi_e_misure/Perugia.pdf (13.06.2023).

<https://www.treccani.it/enciclopedia/paolo-giustinian> (29.06.2023).

https://zabytek.pl/pl/obiekty/warszawa-zespol-klasztorny-kamedulow/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_14_EN,12986/5 (26.06.2023).